

Выпуск открывается статьями известных белорусских языковедов П. А. Бузука (1891—1943) и И. В. Волка-Левановича (1891—1943). Важным и актуальным вопросам современного языкознания посвящены другие статьи ежегодника. Публикуются материалы по культуре белорусского языка, хроника.

Расчитан на языковедов, преподавателей, студентов, учителей средней школы.

Рэдакцыйная калегія:

М. В. Бірыла

А. М. Булыка
А. І. Жураўскі
А. А. Крывіцкі
В. П. Лемцюгова
В. У. Мартынаў
П. А. Міхайлаў (адказы сакратар)
А. І. Падлужны (адказы рэдактар)

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук І. Л. Бурак,
доктар філалагічных навук А. І. Наркевіч

Беларуская лінгвістыка. Вып. 40/АН Беларусі. Ін-т мовазнаўства
Б 43 імя Я. Коласа; Рэдкал.: А. І. Падлужны (адк. рэд.) і інш.—Мн.:
Навука і тэхніка, 1993.— 80 с.

Белорусская лингвистика. Вып. 40.

Выпуск адкрываецца артыкуламі вядомых беларускіх мовазнаўцаў П. А. Бузука (1891—1943) і Я. В. Воўка-Левановіча (1891—1943). Важным і актуальным пытаннем сучаснага мовазнаўства прысвечаны іншыя артыкулы штогодніка. Друкуюцца матэрыялы па культуры беларускай мовы, хроніка.

Разлічан на мовазнаўцаў, выкладчыкаў, студэнтаў, настаўнікаў сярэдняй школы.

Б 4602020100—046 151—91
МЗ16(03)—93

ББК 81.2Бел

© Калектыў аўтараў,
1993

Да стагоддзя з дня нараджэння

ПЯТРО А. БУЗУК (Менск)

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ДЫЯЛЕКТАЎ ПАЎДНЁВА-БЕЛАРУСКІХ І ПЕРАХОДНЫХ ДА УКРАЇНСКІХ *

Гутаркі паўднёвай часціны БССР

У даным даследаванні я ахапляю тэрыторыю, якая становіць з сябе непраўільны чатырохкутнік з такімі старанамі. Заходняй яго стараной з'яўляецца дзялянка граніцы з Польшчай прыблізна ад возера Князь да месца сустрэчы з граніцай паміж БССР і УССР. Гэта ж граніца да месца сустрэчы з Прыпяццю будзе паўднёвай стараной чатырохкутніка. Чацвёртай вяршыняй даследжанага намі чатырохкутніка з'яўляецца вёска Брожа, якая знаходзіцца на 20 в. на поўдзень ад Бабруйска. 3-ю і 4-ю стараны чатырохкутніка мы і атрымаем, калі ад Брожы правядзём простыя лініі, з аднаго боку, да возера Князь, з другога боку, да месца сустрэчы граніцы між БССР і УССР з Прыпяццю.

Крыніцамі пры вывучэнні зазначанай дыялектычнай краіны служылі нам некаторыя адказы на дыялекталагічныя праграмы, надрукаваныя акадэмікам Карскім у «Матэрыялах для изучения беларускіх гаворак», потым адказы, надрукаваныя ў 7-м томе «Труд. этногр.-стат. экспед. в Зап.-русск. край»; але дзеля таго, што граніцы моўных з'яў за 25—30 гадоў маглі перасунуцца, мы значна большую ўвагу зварацілі на сучасныя доследы дыялектаў. У сувязі з гэтым мы прадпрынялі тры паездкі ў паўднёвую часткіну БССР, а таксама разаслалі настаўнікам скарачаныя дыялекталагічныя праграмы, складзеныя для Мазыршчыны і паўднёвай Бабруйшчыны. Вынікі сваіх даследзін я і падаю тут па аддзелах мовазнаўства.

У галіне фанетыкі. Галосныя гукі

1. *Аканне*, якое становіць цэлы шэраг зменаў, якім падпадаюць ненаціскныя галосныя, з'яўляецца, такім чынам, складаным працэсам. Гэтыя змены залежаць, па-першае, ад таго, якое месца займае ненаціскны склад у слове ў адносінах да націсканога складу, па-другое, ад характару наступных і папярэдніх гукаў. Што датычыцца змены ненацісканога *о* (акання), трэба адзначыць, што ўжо на поўначы ад Прыпяці (напр., у Камаровічах і Заполлі, у в. 35 ад Прыпяці, потым у мяст. Капаткевічах, прыбл. 25 в. ад Прыпяці¹, далей у м. Каленкавічах, в. 10 ад Прыпяці) пачынаецца паласа, адзнакай якой з'яўляецца захаванне

* Друкуецца па: Sveslavenski zbornik. Spomenica o tisućugodišnjici Hrvatskoga kraljevstva. Zagreb, 1930. S. 154—166 з частковым захаваннем арфаграфіі аўтара.

¹ Капаткевічы — на паўднёвы ўсход ад Камаровічаў і Заполля. Адносна гутаркі апошніх дзвюх вёсак матэрыялы знаходзім у «Сказках і расказах беларусоў-полешукоў» Сержпутоўскага (1911); параўн. такжа Карскага «Мат. для изуч. блр. гов.», ст. 54 і наст.

о ў апошнім складзе пасля націску: *мáло, малóго, нiчóго, лбгом, балóтом, стáдо* і інш.

Прыблізна там жа, дзе аканне ўжо адсутнічае ў апошніх складах, застаецца нязменным і *e* ў тым жа самым становішчы: *бúдзе, хадзбце, пóле, вбцер* і інш. У форме ж месн. скл. адз. з'яўляецца гук вужэйшы, вельмі блізкі да *i* (вызначу яго праз *i*): *на дарóзі, у балóці*.

Пасля ж цвёрдых зычных *e* (уласна *э*) змяняецца на *a* ў некаторых месцах і на поўдні ад Прыпяці: *чагó, раká, кáжа*.

На поўначы ад Капаткевічаў (напр., у Карпілаўцы, прыблізна в. 60 на поўдні ад Бабруйску) змена *e* на *я*² залежыць ад характару галоснага ў наступным складзе. А іменна, побач з *нясú, бярэ* знаходзім *земля, дзэсятка, прыседáцель* і інш.

Прыблізна ў 10—15 в. на поўдзень ад Прыпяці ад Турава і да самага Мазыра аканне не знаходзім ужо і ў каранёвых складах³. Але недалёка ад Прыпяці мы знайшлі пераходную паласу, у якой аканне з'яўляецца толькі пасля зубных (*тавáр, нагá, здарóвы, дарóга*), пасля ж губных і заднянёбных, а такжа ў пачатку *o* застаецца нязменным: *водá, горá, халбóну, погóда, боляць, овэчка* і інш.⁴

Каб скончыць з пытаннем аб аканні, успомнім яшчэ аб тым, што ў паўднёвай часціне тэрыторыі, якую мы разгледжваем, *я* (а з мяккасцю папярэдняга зычнага) не пад націскам змяняецца на *e*: *мбсец, дзесеці, дзэвець* і інш.

2. Дыфтонгі. Вялікую паласу паўдн.-блр. гутарак звязваюць з украінскай мовай гэтак званыя дыфтонгі, якія з'яўляюцца на месцы націсканога *ѣ*, а таксама і націскных *e*, *o* ў зачыненых складах. Гэтыя фанемы, якія на падставе даследзін В. М. Ганцова⁵ праф. М. Г. Долобо (Zeitschr. f. sl. Phil., t. III, 1—2, ст. 94 і наст.) лічыць лепшым называць поліфтонгамі, знаходзім і ў гутарках цікавячай нас дыялектычнай краіны: *лѣс, пѣч* (праз *ѣ* і вызначаем поліфтонг *i...e*, праз *v* поліфтонг *y...o*), *салѣдкі, квнь, гвд, прынѣс*; пасля цвёрдага *p* у паўднёвых дыялектах чуваць поліфтонг *ы ... э*: *рыэж, рыэчка*. У некаторых месцах поліфтонгі *ѣ* і *v* вельмі блізкія да гукаў *i*, *y*⁶.

3. Беларуская мова адзначаецца, як вядома, зменаў націсканога *e* на *ѣ* (*o* з мяккасцю папярэдняга зычнага). Але ў некаторых яе гутарках, асабліва часта ў паўднёвых, гэта *e* (пасля цвёрдай зычнай для вызначэння гэтай цвёрдасці ўжываем літару *э*) застаецца нязменным; зазначаем некаторыя адхіленні: *харашэ, ужэ* (Карпілаўка), *усе* (= *усѣ*, г. зн. наз. скл. адз. л., Карпіл., Каленкавічы, Раманаўка, Ельск), *гальлэ* зам. *гальлѣ* (Карпіл., Раман), *далеко* (Раманаўка, Казянькі, Ельск).

² Мы ўжываем у нашым артыкуле звычайную транскрыпцыю (напр., пішам *сяло* замест *с'ало*), каб не ўтвараць тэхнічных труднасцей друкавання артыкулу; таму пішам *e*, *я* замест *'э*, *'а* або *јэ*, *ја*.

³ Адносна гутаркі Турава матэрыялы падаюць запісы Даўнар-Запольскага. У адказах на праграмы, надрукаваных у VII т. Тр. этн.-ст. эксп. в Зап. р. кр., стар. 596—597, мы знаходзім указанні на сляды акання ў Скрыгайлаўскай і Міхалкоўскай воласцях. Нашы назіранні, зробленыя ў даных мясцовасцях, як мы пакажам, не зусім супадаюць з гэтымі данымі.

⁴ Такую вымову мы адзначылі, напр., у Асаўцы, Раманаўцы, Казянькох б. Скрыгайлаўскай воласці.

⁵ Гл. Зап. ист.-філ. Відд. Укр. Ак. н., т. II—III і IV.

⁶ Па аналогіі поліфтонгі могуць пераносіцца і ў адчыненыя склады: *рабѣтаць, навѣзу* і інш.

4. Яшчэ Янчук у 1886 г. звярнуў увагу на тое, што пасля губных зычных *ы* ў паўдн.-блр. гутарках пераходзіць у гук *у*. Гэта з'ява, якая па прыродзе сваёй становіць працэс частковай прагрэсіўнай асіміляцыі, вельмі пашырана на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, хоць яе ізагласа значна менш, як ізагласа некаторых іншых паўдн.-блр. рысаў (напр., сакання, ф. ф. I ас. множн. л., як *будам, ідом*). Адзначу прыблізна граніцы гэтай з'явы ў межах даступнай для нашых назіранняў Усходняй Беларусі. Пачынаецца даная ізагласа ад граніцы з Польшчай на поўдзень ад Старобіна Слуцкай акр. на поўначы ад Князь-возера і накіроўваецца на ўсход (з невялікім адхіленнем на поўнач) праз Любань на Глуск, адсюль жа граніца адхіляецца крыху на поўдзень, захапіўшы Карпілаўку, далей Азарыцкі раён, яна перарэзвае чыгунку Жлобін—Каленкавічы прыблізна пасярэдзіне; паўднёвая ж граніца цікавячай нас з'явы супадае прыблізна з граніцай паміж БССР і УССР; толькі на дзялянцы між чыгункай (з Каленкавічаў на Оўруч) і Прыпяцю яна адыходзіць ад зазначанай палітычнай граніцы крыху на поўнач. На ўсходзе гэта з'ява даходзіць да Дняпра.

Прыводжу цяпер некалькі прыкладаў данай з'явы: *мула* зам. *мыла*, *му, ву* (= *мы, вы*), *помуўса, спутай* (= *спытай*), *кобула, вупіла*, (= *выпіла*), *пошоў у грыбу (...у грыбы)*, *бук* (= *бык*), *навук* (= *навык*) — прыказцы «*Чого бук навук, того і рикацьме*» (Асавец)⁷.

Цікава, што гэтаму пераходу не перашкаджае санорны: *плыты* > *плуты, зайнылае (сэрца)* змянілася на *зайнулае*.

5. Пасля шыпячых і *ры* ў паўднёвай часціне цікавячай нас тэрыторыі, а іменна ў Асаўцы, Раманаўцы, Казянькох і ў Ельскім раёне, змянілася на галосны з больш прэдняй артыкуляцыяй, ён вельмі блізкі да ўкраінскага *и*, і таму мы і вызначаем гэту фанему літарай *и*. Вось некалькі прыкладаў: *читáэм, шійюць, жіто, жиць, три, рикацьме, рисúэм* і інш.

6. У пэўных катэгорыях выпадкаў *i* выпадае паміж галоснымі, як у значнай колькасці іншых паўдн.-блр. дыялектаў: *знáэ, чытáэм, рысúэм, читáэце, такáа, такóа* (наз. ніяк. р.) і інш. З гэтых форм далей у выніку асіміляцыі могуць з'яўляцца наступныя формы: *знаа, читаам* і т. пад.; пасля ж сцягвання двух *a* ў адно *a*, двух *y* ў адно *y* магчымымі робяцца такія прыклады, як *зна, читаам, така, таку*.

7. Скарачаецца ў паўдн.-блр. дыялектах і канчатак наз.-він. скл. адз. л. прыметнікаў: *дббры, молоды, (малады)*. Тое самае мы знаходзім і ў паўн.-украінск. падмове (Гл. Ганцова, Дыялектолагічна класіфік. украінск. гаворів, ст. 31, надрук. у IV т. Зап. Ист.-філ. Відд. Укр. Ак. н.). Пасля губных у канчатку ёт захоўваецца: *новуй*.

Зычныя гукі

8. *Зычныя прад мяккімі галоснымі*. Адною з адзнак украінскай мовы з'яўляецца, як вядома, цвёрдасць зычных перад галоснымі *e*, *i* (па-ўкр. пішацца *и*). У адносінах да вымовы зычных перад мяккімі галоснымі гутаркі Мазыршчыны не становяць чагосьці аднастайнага. Мяккую вымову зубных зычных перад мяккімі галоснымі (*небо, у ніх, усе* — наз.

⁷ Да пералічаных прыкладаў нельга аднесці *буў, була, буваць*, у якіх *у* з'явілася пад уплывам *буду*, гл. Карскага — Белоруссы, I, ст. 282—285.

адз. л., *зелены, сіні*), а ў сувязі з гэтым дзеканне і цеканне (*дзень, ціхо*) мы знаходзім на ўсёй яе тэрыторыі, а таму і трэба думаць, што паўднёвая мяжа мяккага вымаўлення зубных зычных праходзіць недалёка ад граніцы БССР з УССР. Іначай стаіць справа з губнымі зычнымі. Ужо нават на поўначы ад Прыпяці мы пачынаем спатыкаць прыклады зацвярдзення губных перад *e*, на поўдні ж ад успамянутай ракі цвёрдасць губных перад *e* і ў некаторых месцах і перад *i* назіраецца больш паслядоўна: *овэчка, вэльми* (праз *и* вызначаю ў даным разе няпоўную мяккасць папярэдняга зычнага) і *вэльма, позовэ, помэрла, рубэль, пэчы, паміраць, рабіць* і інш.⁸ Цікава, між інш., што ў Слабадзкім, Нараўлянскім і Ельскім раёнах, г. зн. прыблізна на тэрыторыі між чыгункай Каленкавічы—Оўруч і Прыпяцю, мусіць, у сувязі з захаваннем у данай мясцовасці слядоў акання⁹, ненаціскае *э* пасля губных змянілася тут на *a*: *вадрэ, варста, вачэраць, валікі* (аб значэнні гэтага прыкладу размова будзе ніжэй); змяняецца пасля губных на *a* і тое *e* (*э*), якое з'явілася з *ѣ*: *пасок, бажыць*. Той жа самай цвёрдасцю губных абумоўлены і такія прыклады, як *рбаць* (3 ас. множн. л.) замест *рбьяць, чваць* (*воўкі чваць овэц*). Каб скончыць з губнымі зычнымі, успомнім аб тым, што ў значнай часціне паўдн.-блр. дыялектаў пасля зазначаных зычных перад ётавымі галоснымі развіваецца пераходны вельмі кароткі галосны задняга раду, мусіць, блізкі да ірацыянальнага *ѣ*; таму мы і вызначым яго праз *ѣ*: *вѣзэць, навѣз, пѣць, памѣр, пулемѣт, мѣд* і інш. Ізагласа данай з'явы, пашыранай амаль што на ўсход абшары і ўкраінскай мовы, выходзіць на поўначы за межы цікавячай нас тэрыторыі; яе знаходзім і на Случчыне, і ў іншых раёнах Бабруйскай акругі.

На самым поўдні Мазыршчыны (у Кузьмічах, у некаторых вёсках Нараўлянск. р.) мы назіраем сярэдняе *л* перад *i* (уласна ўжо перад *и*, г. зн. перад галосным з больш задняй артыкуляцыяй, блізкім да ўкр. *и*); вызначым гэта сярэдняе *л* (вельмі пашыранае, між інш., ва ўкр. м.) праз грэцкую літару *λ*. Такое злучэнне *ли* мы адзначылі ў такіх прыкладах: *булі, валікі, колісь, ліхо*.

9. Як у большасці іншых беларускіх дыялектаў, так і на Мазыршчыне і Бабруйшчыне *л* мяккае прад наступным зычным дыспалаталізуецца: *сілно, пілнаваць, вясёлнаа (песня)* — Карпіл.

10. Звонкія зычныя, як вядома, у паўдн.-блр. гутарках захоўваюць сваю звонкасць у канцы слоў і перад наступнымі глухімі зычнымі: *гвт, рыеж, ѣж, вѣз, дзѣд, дуб, нѣжка, дзядзька, ліхорадка, салвдкі*¹⁰, на поўначы ж ад Прыпяці мы знаходзім пераходную паласу (даволі шырокую), у якой застаюцца нязменнымі ў канцы складоў толькі працяжныя (фрыкатыўныя) зычныя (*воз, нож, але дуп, дзет*).

11. Сычачыя змякчаныя, як вядома, амаль што па ўсёй Беларусі

⁸ У некаторых месцах вымову губных перад *e* (*э*), асабліва перад *i* (*и*), нельга назваць зусім цвёрдай; яе можна азначыць як паўмяккую. Такую самую вымову губных знайшла ў Харобрычах і Алена Курыло, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Харобричів, 1924, стр. 63—64. У некаторых вёсках цвярдзеюць зубныя і перад *e* з *ѣ*: *бѣчы* (з *б* паўмяккім).

⁹ А менавіта, пасля цвёрдых зычных тут *э* пераходзіць у *a*: *чарот, кажа* і інш.

¹⁰ Пар. П. А. Растаргуева, Гов. вост. уездов Гомельск. губ., 1927, ст. 8—9, Ал. Курило, Фонет. та деякі морфолог. особлив. гов. с. Харобричів, ст. 55, пар. такжа запісы А. Сержпутоўскага (хоць бы ў яго «Сказках и рассказах белоруссов-полешуков», 1911).

вымаўляюцца з шыпячым адценнем¹¹; знайшлі мы шыпячую вымову сычачых змякчаных і ў паўднёвай Беларусі: *усѣ, зѣма, цѣхо* і інш.

12. Заслугоўвае ўвагі ў паўднёвых дыялектах захаванне выбуховага *г* (вызначым яго праз *кг*) пасля *з*, што акад. Карскі лічыць адной з асаблівасцей беларускай мовы (Русская диалектология, ст. 93, параўн. яшчэ «Белоруссы», II, I, ст. 471—472): *мазкі, розка*. У некаторых гутарках, як вядома, зам. злучэння *зкг* чуваць *зк* або нават *ск*. Можна было б думаць, што гэта з'ява, якую ведае і ўкраінская мова (*різка, мізку* — родны скл. нефанетычнага паходжання, бо побач з памянёнымі прыкладамі ў беларускай і ўкраінскай мовах знаходзім *згінуць, згинути* (з *г* фрыкатыўным); тады давялося б першапачатковымі лічыць прыклады з *к* (*розка, мазкі*), высвятляючы іх як вынік уплыву з боку слоў з суфіксам *к* (<-ѣк-): *палѣка*; з гэтых *розка, мазкі* далей магло з'явіцца *рѣзка, мазкі* ўжо ў выніку прагрэсіўнай асіміляцыі. Але больш верагодным мы лічым усё-ткі фанетычнае тлумачэнне данай з'явы; на карысць яго гаворыць яшчэ такі прыклад, як блр. *незкгрэбны*: фанетычнаму тлумачэнню не супярэчыць прыклад *згінуць* (*згинути*), бо ў ім з і *г* належаць розным марфалагічным часцінам слова — прыстаўцы і кораню, якія часта не прыходзяць у блізкае дачыненне адна з другой.

13. Назіранні над цэнтральна-беларускімі дыялектамі пераканалі нас у тым, што ў іх побач з гартанным *г* існуе яшчэ глухі гартанны *х*, але ў становішчы толькі перад *a*¹². Гэта хрыплеае *х* нам даводзілася спатыкаць і ў паўночнай часціне Мазыршчыны і на Бабруйшчыне: *хата, хадзіць*. Часам гэты гук пераходзіць у *г* гартаннае: *хата, ніхай*.

14. Амаль што на ўсю тэрыторыю, якая з'яўляецца прадметам нашай працы, пашыраецца цвёрдая вымова *р*: *гавору, трасьліса* (у Ельск. р.), *у дварэ, у трох* (Асавец, Каленк.). Так жа застаецца цвёрдым *р* і перад *и* (з *ы, і*): *три, гаворіць* (Ельск), *бярэ* (Раман, Казянькі), *рыкацьме*; літарай жа *и* мы вызначылі фанему з больш пярэдняй артыкуляцыяй у параўнанні з *ы* (гл. § 5). Але на самым поўдні прабіваецца ўжо паўмяккая вымова *р*.

15. Што датычыцца націску, трэба адзначыць у гутарках усёй Мазыршчыны характэрны і для ўсіх іншых беларускіх дыялектаў націсквінав. скл. адз. ліку слоў жан. р.: *курэ (зарызалі куру), мукэ, водэ*. Толькі ў адной песні, якую мы запісалі ў Раманаўцы (яна друкуецца ва ўзорах), мы чулі: *по водэ*, але гэта, магчыма, выклікаецца рытмаваннем з наступнымі словамі *да брѣду*. У заходн. часціне нашага 4-кутніка націск *вѣду, нѣгу* чуваць часцей. Згодна з большасцю блр. і ўкр. гаворак мы знаходзім у цікавячай нас краіне *нічога (-а), нікого (-а) пры чаго, каго, (чога, кога)*; у процілегласць укр. мове, аднак, *громада*, а не *громада*.

На іншых фанетычных з'явах Мазыршчыны і паўднёвай Бабруйшчыны, агульных блр. і ўкр. мовам, як, напр., змена *л* на *ў* пры пэўных умовах (*воўк, хадзіў*), развіццё пратэтычных галосных перад злучэннем зычных: *ірвэла, перад іспэсам, ігруша*, захаванне *ы* перад ётам і ётавымі галоснымі: *мый, крыў, мыго* і інш., злучэнні *ры, лы* адпаведна да рас. *ро, ло, ре, ле*, з'яўленне падвойных зычных з ранейшых злучэнняў «зычны+ј»

¹¹ Пар. акад. Карскага «Белоруссы», II, I, ст. 15, 454 і 457; нябожчык Шахматаў, між інш., адносіў даную з'яву да «ляшских особенностей», «Оч. древн. пер. ист. русск. яз.» ст. 315—316.

¹² Пар. нашы «Асноўныя пытанні мовазнаўства», Менск, 1926, ст. 32.

(збляля, жы/ицьця), далей скарачэнне пачатковых *i, y* пасля папярэдніх галосных, нарэшце, афрыката *дж* з прадгістарычнага злучэння *dj* (*хаджу, ходжу*), мы не спыняемся: па-першае, гэта агульнавядомыя рысы, па-другое, яны не могуць мець ніякага значэння пры азначэнні граніц паміж беларускай і ўкраінскай мовамі.

У галіне марфалогіі. Скланенне

1. Ні нашы асабістыя назіранні, ні адказы на нашы скарачаныя праграмы не выявілі ў цікавячай нас дыялектнай краіне існавання форм давальн. скл. адзін. л. слоў мужч. р. на *-ові, -еві*. Гавораць *сыну, каню*, а не *сынові, коневі*. І нічога дзіўнага мы тут не знойдзем, калі ўспомнім аб адсутнасці форм на *-ові, -еві* ў паўн.-укр. падмове (гл. Всев. Ганцова «Дыялектолог. класіфікац. украінск. говірив», ст. 31).

2. Паўдн.-блр. гутаркі, як вядома, захоўваюць формы клічн. скл. Мы мелі магчымасць зазначыць наступныя прыклады данага склону: *браце, сыну, дзёўко, цёцюхно* і інш.

3. Амаль што па ўсім абшары тэрыторыі, якая з'яўляецца прадметам нашага даследавання, мы знаходзім архаічныя формы прыл. скл. адз. *нажэм* (і *ножэм*), *канём* (і *конем*), *душэю*. Падобныя формы пашыраны і ў іншых паўдн.-блр. гутарках — на Случчыне і за граніцамі БССР.

4. Месн. і дав. скл. адз. л. жан. р. канчаецца на *e, э* (*на вадзе, у руцэ*), калі ж націск падае на канчатак, тады замест *e, э* чуваць *i, ы* (*на дарозі*); пасля шыпячых тожа *ы* (*у душы*).

5. Паўночная часціна цікавячай нас дыялектычнай краіны ведае формы назоўн. скл. множн. л. на *-іе, -ыэ* (там, дзе дыфтонгі не захоўваюцца, гэтыя канчаткі вымаўляюцца як *-е, -э*), звычайна ў тых выпадках, калі націск падае на канчатак. У Брожы і ў суседніх вёсках (Ласі, Раскачы) мы чулі ваўкь (=ваўкіе), *быкь, каткь* (=рас. *колеса*), *дзядыэ, паныэ, грыбыэ, цурбаныэ* і інш. Даная з'ява ў блр. гутарках пашырана востравамі за граніцамі БССР (напр., у Новаградск. пав.), у межах жа БССР — у Смілавіцкім і Ігуменскім раёнах, у некаторых месцах Бабруйскай акругі і ў паўн.-усходн. кутку Слуцкай акр. (гл. Сербавы «Белоруссы-сакуны» Сб. Отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., 94).

6. У блр. літаратурную мову ўвайшлі формы наз. скл. множн. л. ніяк. р. на *-ы* (*вокны*). Але ў значнай колькасці блр. дыялектаў вядомыя формы данага склону на *-а* (нават тады, калі націск падае не на канчатак). Іх мы знайшлі і ў краіне, гутаркі якой апісваем. Толькі ў Брожы мы чулі *вокны, калёсы*. Ва ўсіх жа іншых месцах наз. скл. мн. л. ніяк. р. канчаецца на *-а*, як пад націскам, так і без націску: *вёлка, калёса, варота* (або *колёса, ворота*). У адной песні пяюць: «*Одчыняй, маці, ворота — везём чорта з болота*».

7. Родны скл. мн. л. жан. р. амаль заўсёды канчаецца на *-оў, -аў*: *хатаў, шляхтаў, вербаў*.

8. Згодна з большасцю паўднёвых і заходніх блр. дыялектаў, Мазыршчына ўжывае формы дав. скл. множн. л. мужч. і ніяк. р. р. на *-ом, -ём* (пад націскам): *братом, дзядом* (і *дзедом*), *сыном, гасьцём* і месн. скл. мн. л. на *-ох, -ёх*: *у садох, на пясках* (і *на песках*), *у лапцёх, на плячо* (на поўдні — *на плечох*). Толькі пад самай граніцай з УССР пачынаюць трапляцца формы на *-ам, -ах, -ям, -ях*.

9. У цікавячай нас краіне захоўваюцца сляды парнага ліку: *дзёвѣ хяце* (і — *хаци*), *тры гнязьдзѣ, абѣдзѣе плячѣ*. Такія формы, як

два сыны, два возы, тры браты можна лічыць спадчынай назоўн. скл. парн. л. асноў на *ѣ* (у ст.-слав. мове — *дѣва сыны*).

10. Месны склон адзін. л. прыметнікаў м. і н. р.р., а такжа тых займеннікаў і лічэбнікаў, якія змяняюцца, як прыметнікі, канчаецца не на *-ым, -ім*, як у паўночна-заходніх гутарках, а на *-ом*, якое залежна ад таго, ці падае на яго націск, гучыць або з поліфтонгічнай вымавай *о: ъм*, пасля мяккіх *-юм*: *у старым, у глухым*, або з *у, ю*: *у першум, на сінюм*. Нам здаецца, што гэты канчатак на *-ѣм*, дзякуючы акустычнай блізкасці ў некаторых месцах гэтага поліфтонга *ѣ* да *у, і* быў прынят за *-ум*; ад канчатковага здання па данаму пытанню мы, аднак, пакуль што ўстрымліваемся. Між інш., той самы поліфтонг чуваць і ў канчатку дав.-месн. скл. прыметнікаў—займеннікаў—лічэбнікаў жан. р.: *у глухвй*, не пад націскам — *уй, на зелёнуй, у етуй*.

11. Адзначылі мы ў Капаткевічах прыклад ужывання станоўчай ступ. прыметніка ў сэнсе вышэйшай ступ. (вядомага і ў іншых месцах Беларусі): «*мвй цесць стары* (зам. *старэйшы*) *за яго багата*».

12. З форм займеннікаў заслугоўваюць увагі наступныя з'явы: на поўдзень ад Прыпяці ўжываюцца ф.ф. *вона // она, вонь // оны*; замест што чуваць *шо і шчо* (бліжэй да граніцы УССР). Пашыраны на Мазыршчыне формы займ. ніяк. р. *тэе, якее, такее*.

13. Што датычыцца лічэбнікаў, трэба сказаць, што і на поўдні ад Прыпяці вельмі ўжывальнымі з'яўляюцца, асабліва ў мове старых і дзяцей, характэрныя амаль што для ўсіх блр. дыялектаў формы лічэбнікаў ад 11 да 19 з *н* перад першым *ц*: *адзінанцаць, двананцаць* і гэт. дал.

Спатыкаюцца ад лічэбнікаў *пяць, шэсць* і гэт. д. новыя формы — *пяцёх, пяцём*. Ад сорок ёсць ф.ф. аналагічнага паходжання *саракі* і г. д.: *нема саракі гадоў*.

У спражэнні

1. Мазыршчыну і Бабруйшчыну захапляе адна з найшырэйшых паўдн.-блр. ізагласаў¹³, а менавіта, ужыванне форм I ас. множнага л. цяпер. і будуч. часоў з тэматычнай галоснай *о* (якое ў выніку акання можа змяніцца на *а*, а ў выніку ж поліфтонгізацыі на *-ѣ*) перад канчаткам *-м* і з непамягчнай зычнай перад гэтым *о*: *будом (-ам), паёдом (паедам), ідём* (і *идём*), *правядом, жывём* і т. пад. Зазначаныя формы лічым спадчынай прадгістарычнай нават індаеўрапейскай эпохі¹⁴.

2. У паўдн. блр. дыялектах, як вядома, існуюць формы будучага часу на *-му, -меш, -ме* і дал. (*рабіцьму, -меш, -ме*), характэрныя і для ўкраінск. мовы. У сувязі з тым, што ў I ас. мн. л. у паўднёвых гутарках з'яўляецца перад канчаткам *-м* галосная *-о-*, зазначаная форма будуч. часу ў тых самых дыялектах канчаецца на *-мом* (*рабіцьмом*, у выніку акання *рабіцьмам*). У Каленкавічах мы, аднак, чулі ф. 2 ас. мн. л. *рабіцьмаце, хадзіцьмаце*, якая паказвае на тое, што формы будуч. часу

¹³ Дакладна мы азначаем гэту ізагласу ў нашай працы «Спраба лінгв. геагр. Белар.» (з дадаткам дыялекталагічнага атласу), у прыблізных жа рысах у артыкуле аб мове Я. Коласа (Якуб Колас у літарат. крытыцы, 1926) і яшчэ ў артык., які друкуецца ў зборн., прысвечаным ак. Сабалеўскаму. Да данага артыкула мы і дадаем карту гэтай з'явы (№ 1).

¹⁴ Довады на карысць гэтай думкі гл. у нашым артыкуле «З лінгвістычных розкопін на Беларусі», які друкуецца ў зборніку, прысвечаным акад. Багалію.

маглі ўтварацца і ад дзеяслова *імаць* ці *імаю*. Падобныя формы вядомы, між інш., у старых помніках (гл. Карскага, Беларуссы, II, 2, ст. 389). Тэрыторыя пашырэння разгледжаных форм на поўначы даходзіць прыблізна да лініі Шацк—Асіповічы—Бабруйск.

3. Ад дапаможнага дзеяслова ўжываюцца наступныя формы ў 3 ас.: -е (а не *ě*¹⁵), *есь* (<*есць*>) і *ёсяка* // *есцяка*; на поўначы ж нашай тэрыторыі трапляецца і *ё*, *ёсь*, *ёсяка*.

4. У цікавчай нас дыялекталагічнай краіне пераважаюць формы загаднага ладу множ. ліку, якія адбываюць *ѣ* перад канчаткамі: *хадзѣм*, *хадзѣце* (праз *ѣ* мы і вызначым «дыфтонг» са старога *ѣ*, гл. § 2 аддз. фанетыкі), *нясьѣя* (і *нясьѣце*), *гаварэце* (і -я). На самым поўдні гэты «дыфтонг» гучыць блізка да *і*, і такім чынам формы загадн. л. з боку знадворнага выпадкова набліжаюцца да паўн. і ўсходніх блр. форм (*хадзіце*, -я), якія, аднак, радыкальна адрозніваюцца ад паўднёвых форм сваім і ўжо марфалагічнага паходжання, перанесеным на першыя два класы дзеяслоў з класаў (III-га і IV-га).

5. У Мазыршчыне ўжываюцца галоўным чынам формы незначальнага ладу на -ці (<*ти*>: не толькі *зайці*, *везці*, але і *даці*, *узці*, *наскрэбіці* і гэт. д. Інфінітывы ж дзеясловаў з задненёбнымі гукамі ў корані канчаюцца на -чы (і -хчы): *бегчы* (і *бѣгчы*), *легчы* ў паўн. частцы (*бехчы*, *лехчы*).

6. Нарэшце да самай граніцы УССР даходзіць (і нават уваходзіць у суседні Оўруцкі пав.) з'ява, вядомая пад назвай сакання. Для ілюстрацыі дадаю да артыкулу і карту гэтай асаблівасці паўдн.-блр. дыялектаў (№ 2). Як можна бачыць з параўнання, граніца гэтай з'явы вельмі адрозніваецца ад граніцы пашырэння форм *будам*, *ідом*. Прыводжу прыклады сакання: *памаліўса* (і *помуйса*), *зробіўса*; у ніяк. р. дзеяслоў канчаток -со: *радзілоса* (дзіця), (*па чым*) *плацілоса*, (*сонцэ*) *закоцілоса* (Роман.) і інш.

З асаблівасцей у галіне словаўтварэння адзначым суфікс -ськ — *прэдкайські*, *бабськую*, *Бабуськ* (кажуць і *Бабрусак*), *на глузьскай* (дарозі). Мяккасць з часам перадаецца папярэдняму зычнаму: *паньські*, *казаньськаа* (ікона).

Наш кароткі агляд гутарак паўднёвай часці БССР мы канчаем пералічэннем некаторых больш цікавых слоўнікавых асаблівасцей гэтых дыялектаў. Сэнс перакладаю па-расійску.

Каткі (=каткі) — рас. колёса; крывулі — «остов телеги с далеко отстоящими друг от друга колесами» (Капатк.; у Брожы тое самае назыв. крынджалы); прагалакаць — «прошуметь», рыдзель — «лопата»; стрынні — «двоюродный брат», столак — «табурет» (Лучыцы), марвянкі — «кучки снопов по 10», саратня — «кучка в 40 снопов», цімало — «немало» (Капатк., Скрыгайл.), цівося і ціцеперся — «уже давно», цето¹⁶ (цето вам не стары ражым), наўтэнт і нафтэнт — «насквозь» (Скрыгайл.: наўтэнт нага правалілася ў балото), муліцы — «костыли», моглицы — «кладбище», монна — «можно», чавіць і чавіць — «давить» (воўк поча-

¹⁵ Тое самае і ў іншых паўднёв. гутарках: пар. П. А. Растаргуева «Говоры восточн. уездов Гом. губ.», ст. 20, і запісы А. К. Сержпутоўскага (Сказки и расск. белор. полешуков).

¹⁶ Як і ў папярэдніх 3 словах, першай часцінай данага было *ці: ці это* цето.

віў оўцу, Асав.), коўмѣр — «воротник»¹⁷, эге — «да», вігнуць — «ударить», татак — «так, як» (Капатк., Раман. і інш.), варавацца — «стесняться» (ены вас варуюцца, Асав.), бѣр — «сорт проса», тынковаць — «штукатурить» (тынкована хата, Ельск., Раман.), растанцы — «перекресток дорог», суздром — «вполне, совершенно» (сустракаецца і ў запісах Сержпутоўскага), паедынка — «одноствольное ружье» (Капатк.), лаваць — «ловить», пярэзвы — «приглашение всей веселящейся компании (напр., на свадьбе) в другой дом», улазіны — «пирушка по случаю новоселья», кардупель — «картофель», спрэжда — «раньше», ядрана (ноч) — «звездная», а таксама і «морозная, холодная», незкгрэіны — «неуклюжий» (Тураў), хондзя — «лихорадка» (Тураў).

Скончыўшы агляд дыялектычных асаблівасцей паўднёвай часткі БССР, мы бачым, што тут крыжуюцца адзнакі беларускія (агульныя ці дыялектныя, паўднёвыя) з адзнакамі ўкраінскімі (агульнымі ці толькі паўночнымі). Гутаркі гэтыя (як і ў іншых месцах славянскага свету) маюць пераходны характар, і таму пакуль не будзе скончаны дыялектычны атлас з'яў блр. м., вельмі цяжка акрэсліць выразную граніцу паміж блр. і ўкр. мовамі. Мала дапаможа нам у гэтай справе і само насельніцтва, якое амаль што заўсёды на пытанне адносна іх нацыянальнай належнасці адказвае: «Мы полешукі». Ясна ж цяпер толькі адно: на поўдні ад Прыпяці пераважаюць усё-такі па колькасці з'явы, характэрныя для большасці блр. дыялектаў, і таму граніца блр. мовы з украінскай павінна быць праведзена не па Прыпяці, як гэта робіць, напр., акад. Карскі ў «Этнографическ. карте белорусск. племени» (1917), а ніжэй на поўдзень ад гэтай ракі.

Для ілюстрацыі падаю некалькі ўзораў мазырскіх гутарак.

Песьня аб паншчыне

Ой, лецьла пава	Штоб было до чога,
Да ў чарбіці ўпала,	А цяпер не вернуса,
А ў мѣсецы сенцебры	Бо нема до кого.
Паншчына прапала.	Булó нас шанавáці
Лецьла зезюля	Як здорбўя свóго,
Да стала кувáці:	Булó шанавáці,
— Зьбірайцеса, громада,	Було поважáці,
Штось маю казáці,	Було нас, мужикóў,
Штось маю казáці	Да не катавáці.
Да йшче говорíці,	Пошóў старí пан
Што не хóчуць мужичкі	Пшáницы косíці,
Пáншчыны робíці.	А за ім старá пáні
Ой, уцекáла пáншчына,	Снопóчкоў везáці,
Аж гóри трасьлíса,	Ходзíла старá пáні,
А за ёю оконóm:	Ходзíла покóсом,
— Пáншчына, вернíса.	Потоптáла чаравíкі,
— Ой, рáда б я вернуцíса,	Прыйшлá домóў бóса.

(Запіс. ад хлапца з Багучычаў Ельск. р.)

¹⁷ Гэты прыклад цікавы як этап, пераходны ад блр. *каўнер* (запозычанага з польск.) да ўкр. *комір*; аб гэтым дакладней у маім артыкуле «З лінгвістычных розкопін на Білорусі», які друкуецца ў зборніку, прысвечаным акад. Багалію.

Дажыначная песьня

Ой, у полі дажыначкі,
 А ў домі радзіначкі.
 Породзіла маці сына
 А бьленького татак (так як) сыра.
 Породзіла мене маці
 Ні ў полі, ні ў домі,
 На зелёнуй дуброві,
 Да не дала ж мніэ маці
 Ні шчасься, ні долі,
 Твлькі дала мніэ маці
 Адно дблю ліхуу,
 Што мвй мілы п'е, гуляе,
 А я біэдна горую.

Песьня, якую пяюць на радзінах

Ой, пойду по вбду да брбду,
 Да ці не ўгледзець риболбйцы хорбшага рбду.
 — Риболбйцы, дббры хлбпцы,
 Да возьмьце з саббю.
 — Ой, рады б му (=мы) себе ўзьяці
 Да боімся, штоб чаўнбк не ўламаўса,
 Да штоб тввй мілы не дазнаўса.
 Хоць дазнаэ, не дазнаэ,
 То нбчбго не будзе,
 А пераўхала на той ббчок,
 То лбгко ўжэ ўздыхнула.

(Запіс. ад Тацяны Колас 39 гадоў у Раманаўцы)

Апавяданне Марыі Гаркушы аб сваёй хваробе,
 запіс. у м. Каленкавічах

Хварыёю я вэльмі. Ля шлунак забальло й бьццам на ўсе ў жывацэ.
 Заклікалі з Кальнкавічаў дбхтара. Пагледзьў юон мэнэ. Ліхаратка ў вас,
 гаворыць, у кішкэх. Даў лекарства. А другі дзень як паляласа кроў.
 Папужаліса ўсь, пабьглі на люд. Вэльмі аслабьла, ну, проста паміраю.
 Тагды адвэзлі ў Мазыр. Але дахтары не далі рады. Прывэзлі назад
 да Кальнкавічаў. Зарыэзалі куру, сталі даваць курачы суп. Трохі гала-
 давала, а цераз мьсец стало дббра. Гуркі ўла, сквлькі бельля мула.

Менск, 24 сакавіка 1927